

NOTES SOBRE ENZO DEGANI (1934-2000)

La Universitat de Bolonya. L'Archiginnasio. La sala del *Stabat mater*. Parlen, en el primer aniversari de la seva mort, d'Enzo Degani, dels diversos camps en què aportà rigor filològic a l'estudi dels textos grecs.

Me'n distrec una mica. Estic pensant en el que em sembla que tothom creu sobre Degani: que va ser un científic dels textos grecs, que era un mestre de la filologia entesa com una ciència, com una tècnica. I dono voltes als avantatges i desavantatges de la seva manera d'haver posat la filologia en el centre de la seva vida; de la seva vida d'estudis i de la seva vida personal. Em venen a la memòria fragments de conversa. No m'acabo de distreure del que diuen, els tan doctes professionals que ara parlen de la seva obra, i em demano, al capdavant, si estic més interessat a comprendre com treballava, ell, o, si a l'hora de fer les paus amb el seu record — tan viu i precís, tan calent encara —, necessito també fer-me una idea del que ell pensava sobre com treballava jo. Quan podíem confrontar projectes i experiències, discutir o escoltar-nos, això no calia: a mi em bastava l'afecte, la franquesa, l'amistat que em demostrava. Tantes vegades havíem parlat de política, d'homes i de dones, de moral, de menjar, de futbol, de religió, de col·legues i d'amics, dels fills, de la feina també, que ara se'm fa difícil fer les paus amb el seu record només tenint en compte el científic dels textos grecs, el filòleg. Interfereix l'home i, de fet, m'adono que no em resigno a limitar-me al filòleg.

Ahir al matí, a la parada de l'autobús que em portava de l'aeroport, hi havia Vittorio Citti que m'esperava. Ara el veig, a la sessió acadèmica en què he deixat que el meu pensament volés una mica per sobre del tan concret i documentat que s'hi deia, i em ve al cap que va ser Degani qui em va presentar Citti, deu fer quasi vint anys, la primera vegada que Degani va invitar-me a fer una lliçó al Departament de Bolonya i Citti després al de Venècia. Citti farà aviat setanta anys, i amb ell he discutit manta vegada sobre les possibilitats i els límits de l'art de la filologia. Se m'acut que les notes sobre Enzo Degani que penso ara que escriuré, les podria dedicar, regal d'aniversari, a Vittorio Citti, que ahir al matí m'ha dit que no volia sentir parlar d'homenatges. Potser aquest l'accepti.

Ha passat un any. M'arriba el paper que Citti acaba de publicar a *Prometheus* on mira de fixar el lloc de Degani en la història de la filologia. Citti ens hi fa veure la importància del fet que Degani, en el seu article (1999) sobre «Filologia e storia» — al qual Burzacchini també ha atorgat «quasi il valore di un testamento scientifico» — plantegi l'oposició entre Gottfried Hermann i August Boeckh, entre les dues concepcions de la filologia que, des dels anys vint del segle XIX, dividiren els classicistes germànics entre partidaris de la *Sprach-* o *Wortphilologie* i partidaris de la *Sachphilologie* — i, més tard, com també havia estudiat brillantment Degani, també els italians. Citti deixa ben clar que Degani era un hermannià («la sua scelta fondamentale

era la costituzione dei testi, sulla base di quei principi che riconosceva propri della filologia formale») però també troba en ell «un'attenzione ai fatti di stile e di poetica che è assolutamente nuova e personale, che ne fa un hermanniano assolutamente atipico». Aquesta «attenzione» deu venir a ser el que Burzacchini anomena, en la seva nota necrològica de *Gnomon*, «finezza esegetica». I certament, és innegable que Degani gastava precisió exegetica — sobretot quan se les havia amb objectes molt concrets, per exemple epigrames — i que podia dir, sobre dades molt concretes, coses enraonadíssimes sobre l'estil d'un poeta —sobre l'estil, doncs, com a suma de fets particulars constatables en els textos. Però també ho és, em sembla, que aquestes coses no cal considerar que vagin més enllà de la filologia formal, servida, això sí, en el cas de Degani, per una intel·ligència i una penetració excepcionals. De manera que la diferència de Degani la marcava, ben cert, el seu domini de l'ofici però sobretot la seva capacitat intel·lectual i la seva concentració en el treball. Altres filòlegs hi ha tan bons com ell en l'ofici, però molt pocs n'hi ha hagut de tan penetrants, de tan precisos a l'hora de posar la intel·ligència al servei del treball. Crec que, tant com a la seva intel·ligència, la seva precisió era deguda a la por que li feia la intuïció, el subjectivisme, la colonització per la sensibilitat de l'espai que entenia que pertanyia al rigor, a l'ofici. És veritat que alguns seus temes d'interès, per exemple la poesia gastronòmica, podem considerar que d'alguna manera es corresponien amb gustos o activitats de la seva vida — cuinar, per exemple —, però també ho és que el seu atansament a aquesta mena de poesia era tan metòdic, tan precís, com la seva dedicació a la cuina — sempre amb la recepta exacta, sense deixar cap marge a la improvisació, a l'imprevist.

D'altra banda, si és necessària la correcta interpretació filològica d'un text, de vegades també és oportú — si no necessari — anar una mica més enllà, arriscar-se a explicar què signifiquen els fets que l'anàlisi filològica palesa. Fins i tot quan podria fer-ho, que fa l'efecte que és quasi sempre, Degani sembla estar-se'n: no hi entra. Poso un cas que proposa Citti, en el qual Degani no solament remarca el sentit de *χόρτον* en un fragment de Crates tebà (1 Diels) i el contraposa a *ὄλβον*, que és el mot que es troba en el fragment de Soló (1 Gent.-Pr.) que Crates parodia, sinó que fa notar «il sottile, polemico richiamo a Hippon. 26, 6 W. *δούλιον χόρτον*». La relació és certament oportuna, i els dos adjectius «sottile, polemico» revelen que no es tracta d'un mer acostament mecànic, però Degani ni esmenta el sintagma *χωρὶς δουλοσύνης* del vers següent en el fragment de Crates — que potser aclariria el sentit del «polemico» — ni ens orienta sobre la natura de la subtilitat que atribueix a la paròdia de Crates. Tinc la certesa que no és per limitació, sinó per autolimitació, per autocontrol, que no hi entra. Tot i que els adjectius indiquen que podia haver anat més enllà, ell ha constatat el que havia de constatar i prou. La resta no pertany a la filologia.

Encara un altre exemple, tot d'una altra mena. Des d'abans de la dècada dels vuitanta, ben cert que serà fàcil de documentar, en els estudis clàssics com en altres camps, una atenció molt considerable a la temàtica de les dones, i fins i tot una atenció a aquest tema més dirigida a confirmar o desmentir punts de vista fixos o teories,

provinents de la sociologia o de l'antropologia, que no pas als textos mateixos que haurien de fonamentar i il·lustrar aquests punts de vista o aquestes teories —i que sovint, no cal dir-ho, s'hi resisteixen. L'any 1986, en publicar una seva aportació a aquest tema, sobre la dona en la lírica grega, Degani manifestava la seva incomoditat i el seu disgust davant la bibliografia existent, perquè «esili schemi, agevolmente riproductentisi, si sovrappongono alla storia ed alla sempre problematica realtà dei testi, qui per giunta frammentari». Així les coses, «un approccio filologico rigoroso resta e rimarrà alla base di ogni ricostruzione. Che la filologia classica debba nutrirsi di altre linfe può forse essere auspicabile», concedia, però «senza di essa», advertia, «non c'è indagine che non rischi di vanificarsi, come diceva Gottfried Hermann, in *leere Träume*».

Burzacchini ja formulava amb contundència que Degani era un «strenuo sostenitore dei diritti di una rigorosa filologia di stampo tradizionale, decisamente alieno dalle effimere mode culturali che ogni tanto fanno irruzione anche nei nostri studi» però també ell se sentia en l'obligació d'afirmar que Degani «non era peraltro insensibile agli apporti delle più varie e moderne metodologie d'approccio ai testi dell'antichità classica, purchè», advertia, «debitamente coniugate con un inflessibile rispetto dei testi». No sé si en el cas de Degani acaben de lligar «strenuo sostenitore», «rigorosa filologia», «inflessibile rispetto» amb «nutrirsi di altre linfe», amb l'atenció als corrents metodològics nous.

Com a reacció davant de la incompetència i de l'oportunisme, de la moda sense fonament, és ben clar que sempre cal aixecar la bandera dels drets dels textos. Però també és cert que la filologia, o bé mira de valorar i controlar les aportacions teòriques que interfereixen en la «reconstrucció» de què parla Degani — en el sentit que hi són reconduïbles no sense afectar els textos, que no sempre són monolíticament unívocs —, o bé, si s'hi gira d'esquena i en prescindeix, la «reconstrucció» corre el risc de limitar-se a la situació dels textos — només el context és «història» — i a l'examen crític de la tradició filològica de cada text. La reconstrucció d'un text o del sentit d'un text no sempre és l'enumeració de dades concretes que es troben en el text o la suma d'aquestes dades.

Tornant a l'article sobre la dona en la lírica, el recorregut de Degani pels textos és segur i metòdic. Recorre a un ordre d'exposició consagrat acadèmicament. No es planteja on cal començar i on cal acabar: usa Homer al començament i té després crides oportunes al text d'Hesíode, però, el seu tema, el va a cercar primer a l'elegia, després a la lírica coral i monòdica i per fi a la poesia iàmbrica; o sigui, que l'exposa per gèneres. Diu coses molt erudites, interessants i pertinents, però sobre textos concrets. Som ajudats a llegir textos poètics que parlen de dones, i altres textos — Plutarc sobre Esparta, etc. — són adduïts per proposar-nos-en contextos. El filòleg es limita al funcionament correcte de la màquina del seu ofici. Repeteix judicis, i ell mateix n'emet, però les preguntes que, no essent en els textos, els textos plantegen, no sempre se les fa; mira de no fer-se-les si no està molt convençut de la resposta, i, si se les fa, mostra

la debilitat de la filologia en l'establiment d'alguns límits: així, interpreta en termes de significació textual — i no de realitat històrica — que Arquíloc es proclami fill d'Enipo, però reporta, com a fets històrics comprovats, que Safo era casada i tenia una filla, dades que poden procedir només de la seva poesia i que, d'entrada, hi han de tenir una significació textual — que pot ben ser que no sigui, o que no sigui només, la realitat històrica. Quin és el criteri que separa tan nítidament fets que podrien semblar, no sense fonament, dubtosos? En una nota de la seva participació en el col·loqui de la Hardt sobre Aristòfanes (1991) Degani va deixar escrit el seu desacord amb la idea, que jo havia raonat, que hi ha el llop en el nom de Licambes. Estem segurs de poder separar noms ficticis i noms reals, fets reals i fets només textualment reals, en la poesia grega arcaica? Si convertim cada nom en un problema concret, podem donar respostes sobre el sentit de cada nom — no sobre la realitat o no, o fins a quin punt, del personatge que el porta, aquest nom, en uns textos —, però, si plantegem la qüestió com un problema general, que afecta els diferents gèneres poètics — encara que no cal que funcioni igual en cada un d'ells —, la resposta, tan matisada com es vulgui, hauria de consistir més aviat en l'establiment dels criteris a partir dels quals, tenint en compte els fets concrets a la nostra disposició, fóra possible de plantejar respostes.

A la realitat dels textos s'hi arriba pel camí de la reconstrucció de la problemàtica dels textos. Però la problemàtica dels textos, els problemes que plantegen, no s'esgoten en cada text ni en l'enumeració i comentari de cada text en concret, coses a les quals Degani aplicava admirablement la seva erudició i la seva intel·ligència, disciplinadament al servei del seu ofici de filòleg.

En un altre lloc, parlant sobre la situació de la filologia clàssica a les darreries del segle XIX, Degani es manifesta de bell nou sobre les excel·lències de la filologia formal, la fa procedir de Hermann i la considera bàsica, etapa obligada, tant en la formació de les filologies nacionals («quella filologia di cui la cultura classica italiana aveva un bisogno assoluto e senza la quale ogni e qualsiasi serio rinnovamento era di fatto impensabile») com també en la formació de cada estudiós, de cada filòleg. Dins del domini de l'ofici i amb l'exercici atent de la seva capacitat intel·lectual, Degani es mantingué sempre en l'àmbit d'aquesta filologia.

El tema és si, més enllà de la filologia formal, tot són *leere Träume* o si la filologia pot aspirar a orientar i fonamentar una reconstrucció que, partint dels textos, i certament sense trair-los, sinó enraonadament interpretant-los, se serveixi de formes d'anàlisi arrelades en altres disciplines, des de la teoria literària a l'antropologia. En comptes de defensar només els drets de la filologia, es tracta d'integrar els drets dels textos i la importància de la tradició filològica, des dels filòlegs hel·lenístics, en una perspectiva més general, la cultura grega, a la interpretació de la qual cal valorar l'aportació de metodologies, noves i no tan noves, provinents d'altres disciplines. Degani en desconfiava; no s'hi sentia segur. Ben cert que, teòricament, lloava la filologia «total» pasqualiana, que integrava «mirabilmente storia politica e storia della filosofia, critica del testo ed analisi stilistica», i ben cert també que en alguns temes ell

mirava d'acostar-s'hi — entre altres coses perquè aquestes són disciplines més sòlides i tradicionals, amb una metodologia positivista. Però no cal negar que on se sentia segur, a gust, era en l'exercici de l'erudició i la intel·ligència en l'àmbit específic, estricte, de l'ofici filològic.

L'any 1983 va sortir als *Quaderni Urbinati* un meu article, el segon que vaig publicar en italià, sobre el fragment 78 West d'Hipòanax (78 Degani, uns anys després). Degani havia tingut la gentilesa — i la feinada — de llegir-lo atentament i comentar-lo, i de passar-lo del meu italià imaginatiu i aproximat a l'italià. Per a mi aquell article conté una proposta de lectura dels minsos fragments d'Hipòanax com a poesia. A la seva edició teubneriana del poeta (1983, 1991) i als seus *Studi* (1984) Degani va senyalar amb precisió les dues conjectures d'integració al text que jo hi feia, que jo entenia que s'hi parlava d'un ἀσκολιασμός, que establia per a la interpretació un paral·lel entre Cicó i Melamp, que s'hi devia parlar d'una curació d'impotència, que hi confrontava el comentari de Servi al lloc *ecl.* 6, 26 de Virgili. La concepció de la poesia d'Hipòanax, el camí que jo provava de fixar en la meua lectura del fragment, Degani, que havia fet l'esforç de fer-los entenedors en italià, no devia trobar que fossin dades prou concretes, fites filològiques prou positives. En canvi, en la conversa amb mi de vegades n'havia parlat, de com devia ser la poesia d'Hipòanax, més enllà de les dades positives.

Em crida l'atenció el que em sembla que hi ha, en aquesta rigorosa pràctica filològica, d'autolimitació, de por de no caure en discursos vans, en expressions de sensibilitat o de gust. Com si calgués conjurar el fantasma d'alguna debilitat massa humana i poc científica. A Degani li agradava explicar que era un estudiant de ciències, ell — de química industrial —, que, atret per la quantitat de noies que feien lletres, es va trobar un dia a la classe de Carlo Diano. Com si l'anècdota servís per a il·lustrar, d'entrada, que ell no era «de lletres». I ja és ben curiós que un home com ell, que va dedicar tota la vida la seva intel·ligència i el seu treball a la filologia, posés a l'inici d'aquesta dedicació la casualitat, el destí o l'atzar, encara que fos en aparença de femenina carn mortal. Ell no era de lletres sinó rigorós, científic. Exigia, per tant, als textos grecs que exigissin uns coneixements, un mètode científic. Així, només en l'àmbit de la filologia formal se sentia segur, podia ser de lletres i científic. La consideració dels textos com a literatura només li semblava garantida per la filologia i la història — a tot estirar, per les matèries que integren la filologia total pasqualiana. Perquè, si no, entenia que hi havia sempre el risc de fer volar coloms, d'emetre judicis sense prou rigor, d'interpretar o d'exposar sense garanties, de treballar sense mètode. Només la filologia convertia en científic l'estudi dels textos.

Inquiet com era, s'obria, quan les trobava prou intel·ligents, a les consideracions d'altres sobre el caràcter literari dels textos — i ell mateix en deia coses assenyades i justes, com ho és, i Citti oportunament ho recorda, la seva consideració de la poesia d'Hipòanax, sobre la base principalment del lèxic d'aquest poeta —, però sempre

mirant d'ajustar-se, ell, a «la realitat dels textos», procurant limitar-se a la consideració filològica de cada text. Prou comprenia que, entesa com a art, la filologia és tècnica i també creació, però ell l'entenia com a ciència i la novetat o el progrés en els coneixements l'extreia, en forma de dades concretes, de la tècnica, de l'ofici — de vegades amb singular contundència, com quan va fer acabar una discussió que s'hauria fet inacabable, sobre un sintagma de l'epode arquilopeu de Colònia, amb el seu extraordinari saber lexicogràfic.

En el tracte amb mi Enzo Degani tenia paciència — qualitat que no sempre gastava amb tothom. Havíem llegit plegats textos grecs — algun cop passejant, de memòria — i, tot i que de vegades jo el desconcertava, ell crec que s'interessava realment per la possibilitat de llegir més creativament de com ell ho feia, encara que no veia com refiar-se de lògiques del text no estrictament de filologia formal: com garantir que fossin rigoroses? No s'hi sentia segur, com ja he dit tantes vegades, i tornava sempre a la seva «realitat dels textos». Una realitat que és, d'entrada, la que resulta de l'anàlisi correcta dels seus elements segons la tradició acadèmica, i, al capdavant, de les modificacions que la correcció de l'anàlisi, des del punt de vista de l'aplicació estricta del mètode filològic, permeti d'introduir en la tradició acadèmica. El territori de Degani era aquesta realitat: la materialitat d'un text, la seva història, què se n'ha dit; per poder entendre com és, com funciona. No sé gaire com tenia amb mi tanta paciència — amb mi, que mai no en tenia prou amb aquesta realitat i li retreia sempre els drets de la literatura, les altres realitats dels textos —àdhuc amb referències a idees de Calvino que havien estat traspassades, sense que el resultat complagués gaire Degani, a la comprensió de la poesia grega.

Durant anys em va escoltar pacient quan jo li parlava de la traducció de l'*Orestea* de Pasolini. A mi me n'interessava el text italià, lligar-lo amb l'intent de pel·lícula — un document que considero esplèndid — i amb la línia d'interpretacions de la tragèdia d'Èsquil que procedeixen del llibre famós de Thomson. Des que vaig descobrir la seva ressenya d'aquella traducció no li'n vaig parlar més. Vaig comprendre que parlàvem de coses diferents. Ell no podia relativitzar una traducció, en el sentit de considerar-la un fet literari, cultural, inclosos els seus errors. Basta veure com es va prendre la feina de traduir els *Núvols*, no solament pel rigor filològic («presupposto per me irrinunciabile», escrivia) que esmerçà en la traducció en si (que havia de ser també «fruibile da un pubblico di non specialisti») sinó també per la mena de comentari de dificultats i qüestions debatudes que publicà, curull de doctrina i de seny, al primer número d'*Eikasmós* (1990).

La seva raó, ell l'havia limitat a la materialitat del text. Potser tal com havia fet amb l'estudi, amb la feina: limitar-la a la seva materialitat. Tal com havia fet també amb la vida. Fets no sense relació amb la seva laïcitat militant («il mio convinto laicismo»), amb el seu ús de la intel·ligència.

Era també un home afectuós, amic dels amics, però sempre a punt de cobrir amb una certa ironia, amb un punt de distància, l'afecte, l'estimació. Vaig llegir una vegada, amb atenció i amb tensió literària, car l'obra té un seu tremp, una seva força, *La voce di un ostaggio* (1945), unes pàgines de «vita vissuta» escrites per la mare d'Enzo, que era mestra i es deia Angelina Pasquale Degani. Les vaig rellegir fa pocs anys, arran d'una telefonada que vaig rebre d'ell, content perquè semblava un èxit la intervenció quirúrgica a què havia estat sotmès. Semblava un metge que parlés del mal d'un altre. Però era ell que parlava del mal que ell tenia i que al final el mataria. Em va telefonar a Vilacolum, a l'Empordà, no lluny d'Empúries, on la meua dona i jo tenim de fa anys una casa de poble restaurada, i vaig pensar en ell, aquell mateix dia, durant una passejada que havíem fet plegats més d'un cop, l'estiu que ell i el seu fill Dario hi van passar unes setmanes. Després, tornat a Barcelona, hi vaig rellegir *La voce di un ostaggio*, que es refereix a uns fets cruels, de represàlia, esdevinguts a Terrazzo durant l'ocupació nazi. L'estiu de 1944, quan Degani encara no tenia deu anys. Em va colpir retrobar-hi la imatge, tal com recordava, d'un noiет atemorit, indefens, que surt, per la crueltat de la realitat, de la novel·la d'aventures que llegia i es troba en un món hostil, incompreensible, desemparat. Retocades o parcialment o del tot inventades per la mare, hi ha en el llibre pàgines d'un diari atribuït al fill. El mostren tan innocent, tan espontani encara i lligat a ella, que vaig pensar si el Degani que jo coneixia no s'hauria construït acuirassant-se contra aquella imatge d'indefensió infantil l'expressió de la qual era la voluntat literària de la seva mare. El seu laïcisme davant de la pietat materna; la seva escriptura, cenyida als arguments, al progrés de la raó i la intel·ligència, incisiva i concreta —una mica turmentosa i tot, com era la seva lletra—, davant de la intenció narrativa de la mare —autora també d'una novel·la, sobre el mateix tema—, al servei d'uns ideals certament civils però informats per la fe religiosa, no lluny del sentiment i del pathos de la realitat.

He repassat algunes cartes de Degani, les que tinc endreçades. Testimonis de les visites d'ell a Barcelona, de les meves a Bolonya i altres llocs d'Itàlia, de la feina que anava fent, d'hostilitats i d'empreses acadèmiques, sobre *Itaca*, el *Giornale Filologico Ferrarese*, *Eikasmós*. Recordo les seves telefonades a les vuit del matí, a casa meua, quan arribava a la Facultat, i ja havia parlat, m'explicava, o parlaria immediatament després, amb Peppino Mastromarco. L'amic entranyable amb qui firmava, amb el fill Dario, les postals que a l'estiu ens enviaven des de les Dolomites. Alguna d'aquestes cartes explica detalls sobre concursos, un tema que sovint l'obsedia. En algunes d'elles surt — i aprofito la dada per concloure, tornat al bell començ — Vittorio Citti, per al setantè aniversari del qual he escrit aquestes notes, tan poc acadèmiques, de recordança d'Enzo Degani.

Barcelona

Carles Miralles